

Андалус фатҳи (• ۹)

Абу Абдуллоҳ Шоший

“Андалус фатҳи” номли

силсиланинг ушбу бўлими қуйидаги

мавзуларни ўз ичига олади: -

Волийлик даврининг иккинчи

босқичи; - Иккинчи босқич таҳлили;

- Андалус волийларининг рўйхати.

<https://islamhouse.com/۵۸۲۸۳۱>

- [Андалус фатҳи қисм ۹](#)
  - [Волийлик даврининг иккинчи босқичи](#)

- Бу даврда содир бўлган муҳим ҳодисалар
- Иккинчи босқич таҳлили
- Дунё муҳаббати
- Миллатчилик ва қабилапарастлик
- Золим волийлар
- Оллоҳ йўлидаги курашни тарк қилиш
- Мағрибда хавориж фитнаси
- Андалусда хавориж фитнаси
- Андалус волийларининг рўйхати:

Андалус фатҳи қисм 9

Волийлик даврининг иккинчи босқичи

Шу онгача Волийлик даврининг биринчи босқичи, яъни қувватли босқичи билан таниш-дик. Ундан кейинги давр иккинчи босқич, яъни заифлик босқичи бўлиб, бу давр ۱۲۳/۷۴۱ санадан бошланиб, ۱۳۸/۷۵۰ санага довур давом этди[۱]. Андалус тарихининг бу босқичи мусулмонлар орасидаги миллатчилик, иркчилик авжига чиқиши оқибатида мунтазам келишмов-чиликлар, низолар ва жангу жадалларга гувоҳ бўлди. Мағриб[۲]да хавориж тоифасининг қўзғо-лонлари, Андалусда Уқба ибн Ҳажжожнинг ўлими ва Абдулмалик ибн Қотон Фихрийнинг волий бўлиши билан ҳамоҳанг бўлди. Абдулмалик ибн Қотон Фихрий ۱۲۳/۷۴۲ санада

иккинчи маротаба Андалусга волий бўлди[۳]. Унинг бу сафарги волийлигида Андалус ўлкаси қаттиқ изтиробга тушди, гўё кучли шамол булутларни бошқа-бошқа жойларга ҳайдаб кетгани мисоли, араблар ва барбарлар ораси-даги миллатчилик, жанжал ва низо шамоли бу ўлкадан Исломни, мусулмонлар ҳайбати ва қувватини учириб кетишига оз қолди. Воқеалар сахнасига хавориж тоифаси чиқди, улар ҳаво танқислигидан авж ололмаётган чўғга гўё ҳаво бўлиб, ҳодисаларни аланга олди. Ҳукуматни ағдариш ҳаракатлари, кўзғолонлар авжигачиқ-ди. Ҳуқуқлари поймол бўлаётган барбарлар, бу тоифанинг фикр ва дунёқарашларига мойил

бўлдилар ҳамда шу орқали ўз ҳақларини Умавий волийларидан қайтариб олишга ҳаракат қилдилар [۴].

Бу даврда содир бўлган муҳим ҳодисалар

Мазкур ҳодисаларга назар солиб, шарқда Умавийлар давлатининг ва унинг замирида ғарбда Андалусдаги волийлик даврининг якун топиши билан ҳамоҳанг қуйидаги муҳим воқеаларни зикр қилишимиз мумкин:

۱. Франция минтақасидаги мусулмонлар-га қарашли кўпгина жойлар қўлдан кетди [۵].

Ў. Андалуснинг шимоли-ғарбида, яъни Сахро минтақасида Леон киролиги ташкил топди[Ў].

Ҷ. Андалус минтақаси Ислом хилофати — Умавийлар давлатидан батамом ажралди. Ўшанда Андалус волийси Юсуф ибн Абдур-рахмон Фихрий эди[Ҷ].

Ё. Андалус бир-бирига қарама-қарши бўлган бир қанча гуруҳлар орасида ҳанг-манг бўлиб қолди. Бу гуруҳлар орасида тахт учун мунтазам урушлар содир бўлди.

О. Хавфли ўсма касали каби Ислом уммати ичида тез авж олиб, хунук асоратлар қолди-рувчи, саҳиҳ Ислом манҳажидан насибаси бўлма-

ган хавориж тоифаси майдонга чиқди. Улар Шомдан Шимолий Африка ва Андалус диёр-ларига етиб келишди. Волийларнинг миллат-чиликни қурол қилиб, зулм қилишларидан безган барбарлар хаворижларнинг фикрларига алданиб, бошлиқларга қарши исён қилишни бошладилар [\[^\]](#).

۷. Мана шундай қалтис вазиятда ҳодиса-лар сахнасига мудҳиш бир воқеа чиқиб келди, бу ҳодиса ۷۰۰ (۱۳۲ хижрий) йилда Умавийлар хилофати ағдарилиб, Аббосийлар хилофати қад ростлаши эди.

Нафақат Умавийлар давлатини ағдариб, балки Бани Умайяни тамоман йўқотиш эди Бани

Аббоснинг ўй-хаёли. Аббосийлар даҳшатли қон тўкишга бел боғлаб, Умавийларни қира бошлаган айни дамда Ислом давлатининг юзида хол мисоли чирой беришга бошлаган Андалус яримороли хилофатдан ажралиб, бутунлай унутилди.

Мазкур ҳодисаларга асосланган ҳолда тарихшунослар айтишадики, ۷۵۵ (۱۳۸ хижрий) йил Андалусда Ислом ҳукми сўна бошлади. Андалуснинг ислоҳи фақат илоҳий мўъжизага қараб қолди. Воқеиликда Оллоҳ таоло мусулмонларга Ўз фазли ва карамини эҳсон қилароқ бир мўъжизани рўёбга чиқарди. Бу мўъжиза ۷۵۶ йил май (хижрий ۱۳۸

йил зулҳижжа) ойида Андалус ерларига Абдур-рахмон ибн Муовия ибн Ҳишом ибн Абдулмалик Умавийнинг кириб келиши эди...

Иккинчи босқич таҳлили

Дунё муҳаббати

Волийлик даврининг иккинчи босқичи бошларида мусулмонларга дунё эшиклари очилиб, улкан ғаниматлар қўлга кирди ва Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам биз уммати учун қўрққан нарса юзага келди. Чунончи, **Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилиб: «Ўзимдан**

кейин дунё гўзаллиги-ю, зеб-зийнатларини сизларга намоён қилмаса, деб қўрқаман», дегандилар^[9]. Ҳа, бу даврда дунё неъматлари мўл-кўл бўлди, мусулмонлар дунё билан фитналаниб, унга қандай шўнғиб кетганларини ўзлари ҳам билмай қолишди. Бу эса, ўз навбатида уларнинг иймонларига салбий таъсир кўрсатди.

Миллатчилик ва қабилапарастлик

Иймонлар таъсирчан бўлиб қолгани ортидан миллатчилик, қабилапарастлик кенг тарқалди. Андалус ўлкасида мусулмонлар сафи-да кучли парокандалик

вужудга келди. Бу миллатчилик уруғи “Балатуш-шуҳадо” кунда қалбларга қадалиб, сўнгра тобора илдиз отиб кучайиб борди, араблар ва барбарлар орасидаги бўлиниш етмагандай, арабларнинг орасида ҳам тафриқаланиш юз берди.

Музорликлар билан ҳижозликлар, аднонликлар (Ҳижоз аҳли) билан қоҳтонликлар (Яман аҳли), ҳатто ҳижозликлар-нинг ичида ҳам ўзаро бўлиниш авжига чиқиб, жангу-жадал юзага келди. Ҳижоз аҳлидан бўлган Фиҳрийлар ва Умавийлар, Бани Қайс ва Бани Саида ўртасида бўлиниш ва парокандалик келиб чиқди [1].

Золим волийлар

Инсонлар дунёга ҳирс кўйган, ораларида миллатчилик иллоти илдиз отган айни замонда халқ устига золим волийлар келиб, давлатни қаҳр ва қилич билан бошқардилар. Мисол тариқасида Абдулмалик ибн Қотонни кўрсатиш мумкин, у золим, мустабид ҳоким эди [11].

Ибн Қотоннинг изидан ۷۴۸ (۱۳۰ ҳижрий) санада волий бўлган ва волийлик даври ниҳоясига етгунича, яъни ۷۵۵ (۱۳۸ ҳижрий) санагача Андалусда ҳукумат бошлиғи бўлган шахс Юсуф ибн Абдуррахмон Фихрий эди [12]. Унинг даврида Андалусда янгидан-янги мағлу-

биятлар ва ички урушлар авжигачикди [13].

Оллох йўлидаги курашни тарқилиш

Юқорида гўёинки мўъжиза деб баҳо берилган Андалус фатҳи, унинг ортидан Франция фатҳининг тафсилоти ўтди. Сўнгра, агар қалбларга ўрнашса, соҳибларини ҳалокатга олиб борувчи дунё мусулмонлар қалбига оралади, унинг ортидан унга қардош, деб таъбир берсак янглиш бўлмайдиган миллат-чилик, қабилапарастлик отлиқ иллат ўртага чиқди. Сўнгра тахт узра маҳкам ўрнашиб, ўша мол-мулкни кўпайтириш ва ўз қабила

аъзо-ларини мансабларга кўтариб, қолганларга зулм эшигини очган волийлар келди. Бу волийларга норозилик билдириб, исён-у кўзғолонга бел боғлаган халқ ҳам етишди. Буларнинг барчаси битта нарсага — Оллоҳ йўлидаги курашнинг тўхташига олиб келди. Чунки инсон ўзи билан ўзи овора бўлса, дин ва халқ манфаатини кўролмай қолади. Хулласи калом, Францияда исломий юришлар, Андалуснинг шимоли-ғарбий минтақасида бош кўтариб келаётган насроний-ларга қарши курашлар ҳам тўхтади.

Андалус ва Франциядаги мусулмонлар-нинг бу аҳволлари

натижаси ўлароқ уларнинг устида раббоний қоида, илоҳий қонун жорий бўлди. Қайси қавм Оллоҳ йўлидаги курашни тарк қилса, уларнинг устига хорлик ва хўрлик туширилади.

Ибн Умар разияллоҳу анҳумодан ривоят қилинган ҳадисда шундай дейилади: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Агар ийна (рибо тури) билан савдосотиқ қилсангиз, сигирларнинг думини тутсангиз ва фақат экин-тикин билан машғул бўлиб, жиҳодни тарк қилсангиз, Оллоҳ таоло сизларга хорликни келтириб қўяди ва то динингизга қайтмагунларингизча, уни устингиздан

кўтармайди», деганларини эшитганман» [١٤].

Мағрибда хавориж фитнаси

Мағрибда хаворижлар бошчилигида катта фитна юзага келди. Хавориж тоифаси барбарлар орасига кириб, уларга эътиқодларини синг-диришга киришиб, ўз манҳажларини таълим беришга астойдил ҳаракат қилдилар. Волийлар зулмидан изтиробда турган барбарларнинг катта жамоаси уларга ижобат қилди ва волийлар ҳукмидан чиқиб, исён қила бошладилар. Бу исённинг каттаси Танжер ҳокими Умар ибн Абдуллоҳ Муродийга қарши Майсара Матғорий бошчилигида

бўлди ва у Танжер ҳокимининг катли билан якун топди. Сўнгра исёнчи хаворижлар Мағрибнинг жануби-га Сус[١٥] минтақасига ёпирилиб, минтақа ҳокими Исмоил ибн Убайдуллоҳни ҳам қатл қилдилар[١٦]. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси Африка волийси Убайдуллоҳ ибн Ҳабҳаб даврида юз бераётган эди. У олов катталашмасидан олдин уни ўчиришга ҳаракат қилиб, қўшин ҳозирлаб тайёргарлик кўрди. Ибн Ҳабҳаб аскарига Холид ибн Ҳубайбни бош қилиб, исёнчиларни бостириш учун Мағрибга сафарбар қилди. ١٢٣/٧٤٢ санада икки тараф — Холид ибн Ҳубайб бошчилигидаги араблардан иборат

кўшин билан хавориж эътиқодига кирган исёнчи барбарлар орасида шиддатли жанг бўлди. Жанг Шалиф [۱۷] водийсида содир бўлиб, арабларнинг хунук мағлубияти билан якунланди. Холид ибн Ҳубайб дохил арабларнинг улуғлари, кўрбоши-лари ва баҳодирлари ўлдирилди, шунинг учун бу маърака “Ашроф (улуғлар) жанги”, дея тарих саҳифаларига битилди [۱۸].

Бу аянчли мағлубият хабари халифа Ҳишом ибн Абдулмаликка етиб борганда у қаттиқ ғазабланди ва бу ғазабини куйидаги сўзлари ила ифодалади: "Оллоҳга қасамки, уларга арабчасига ғазаб қилиб,

шундай бир лашкар тортайинки, бу лашкарнинг боши уларнинг олдиларига етиб борганда охири менинг ҳузуримда бўлсин!" [19]

Шундан сўнг халифа Ҳишом ибн Абдулмалик Африка волийси Убайдуллоҳ ибн Ҳабҳабни мансабидан олиб, ўз ҳузурига чорлади. Гулсум ибн Иёз Қушайрийга эса, Африка волийлигини топширди [20]. Халифа айтган гапини устидан чиқиш ва хаворижлардан ўч олиш учун ҳижрий 123 сана жумодул-охир ойида [21] Ибн Иёзни акасининг ўғли Балж ибн Бишр Қушайрий ҳамда Саълаба ибн Салома Омилий бошчи-лигидаги 30 минг аскарни

Шомдан Мағриб сари сафарбар қилди[[۲۲](#)]. Аскар Шомдан Мағриб сари кетаркан, Миср ва Тарабулусдан қўшимча кучлар қўшилиши натижасида аскар сони ۷۰ мингга етди[[۲۳](#)]. Гулсум ибн Иёз Қушайрий бошчилигидаги араблардан иборат аскар билан Холид ибн Ҳамид Занатий бошлиқ барбарлардан ташкил топган аскар бир-бирига қарама қарши келишди ва даҳшатли жанг содир бўлди. Лекин бу сафар ҳам барбарлар қўли баланд келди, араблар қаттиқ ёққан жала мисоли тез сўнди, бошқача таъбир билан айтганда, сўндирилди ва бошлиқлари Гулсум ибн Иёз Қушайрий, Ҳубайб ибн Абу Убайда қатл қилинди[[۲۴](#)]. Шом аскарининг

тирик қолган бир қисми Қайравонга чекинган бўлса, Балж ибн Бишр ва у билан бирга аскарнинг қилич тиғидан омон қолган қисми жанг майдонидан чекиниб, Сеута шаҳрини ўзларига кўрғон тутишга муваффақ бўлган эдилар. Улар орасида Саълаба ибн Салома Жузамий ва Абдурраҳмон ибн Хубайблар ҳам бор эди[[۲۵](#)].

Барбарлар Сеута шаҳрини қамал қилди. Бу ҳол ҳижрий ۱۲۳ сананинг охирлари ёки ۱۲۴ йилнинг бошларигача давом этди. Қамалда қолган Балж ибн Бишрга Дамашқдан ёрдам келмагандан сўнг, у Андалус волийси Абдулмалик ибн Қотондан мадад сўради, бироқ ундан ёрдам у ёқда турсин садо ҳам

чикмади! [26]. Бунга сабаб, бундан 70 сана олдин юз берган "Ал-харрох" жангида Язид Мадинага лашкар тортган ва унинг аскарлари у ерда ақл бовар қилмайдиган даражада жинойтларга қўл урган, бу воқеаларнинг ҳаммасини Абдулмалик ибн Қотон ўз кўзлари билан кўрган эди. Ўша-ўша унинг қалбида шомликларга нисбатан чексиз адоват ҳисси пайдо бўлган эди. Бундан ташқари, у Балж ибн Бишрнинг салтанатга ҳавас қилиб қолишидан кўрқарди [27].

Халифа Ҳишом ибн Абдулмалик ҳижрий 128 рабиъул-охир [28] ойида Миср волийси Ҳанзала ибн Сафвон

Калбийни Африкага волий қилиб
жўнатди [29].

Андалусда хавориж фитнаси

Хаворижларнинг ҳокимларга бўлган адо-вати, душманчилиги ва исёнлари атроф муҳитга вабодек тарқалди. Уларнинг хуружлари Андалус диёригада етиб борди. Ҳа, Андалусда ҳам давлат тўнтариши бошланди. Хавориж тоифасига мансуб барбарлар Андалуснинг шимоли-ғарбий минтақаларида оёққа турди. Галисия, Асторга минтақалари, Кастилия, Леон шаҳарлари уларнинг қўлига ўтди. Бу минтақалардаги араблар ўлдирилди ва қувиб чиқарилди. Бир

Сарагосада арабларга тақдир кулиб
боққан ва исёнчи барбарлар устидан
ғалаба қозонган эдилар [\[۳۰\]](#).

Юқорида зикри ўтган минтақаларга
тоза ерлашиб, ўрнашиб олган
барбарлар катта шаҳарларга
ҳужумга ўтдилар. Улар ўта
маккорона ва заковат билан Андалус
волийлигининг заиф нуқталарига
уларни янада заифлаштириб, [сўнгра](#)
[қўлга олиш учун аскарни учга](#)
[тақсим қилган ҳолда ҳамлага](#)
[киришдилар:](#)

- Эски пойтахт — Толедога;
- Андалус пойтахти — Қуртубага;

- Андалуснинг жанубий минтақаси
— “Жазиратул-хазро”га йўл олди.

Барбарларнинг ҳужумини бартараф қилиш, уларни тўхтатиш
Абдулмалик ибн Қотоннинг ақлини шоширди. Ҳолбуки, Абдул-малик бироз олдин бошига хавориж кулфати тушиб ёрдам сўраб келганларга қиё боқмаган эди, лекин тақдирни қарангки, ўзининг бошига ҳам айни кулфат келиб турибди! У нима қиларини билмай қолди, шомликларни жуда ёмон кўришига қарамай, охир-оқибат ёрдам кўлини чўзмай, кўкрагидан итариб ҳайдаб солган ўша шомлик — Балж ибн Бишрдан ёрдам сўрашга, унга кемалар йўллашга мажбур

бўлди [31]. Балж 10 минг [32] аскарини олиб, Андалусга кесиб ўтди ва Ибн Қотон унга икки ўғли — Умайя ва Қотонларни йўллади. Шомликлар ва Ибн Қотон ўғиллари аскарларидан иборат бирлашган қувват барбарларнинг учунчи гуруҳи, яъни “Жазиратул-хазро”га отланган бўлагини қарши олди. Бу жанг ۷۴۱ йил сентябр (ҳижрий 113 йил зулқаъда ойи)да Сидония [33] яқинида бўлиб ўтди ва араблар жон-жаҳдлари билан жонларини Жабборга бериб жанг қилдилар, беназир мардлик кўрсатдилар, натижада жанг араблар фойдасига ҳал бўлди. Балж ибн Бишр, Умайя ва Қотон барбарларнинг учинчи гуруҳи билан курашаётган айни

замонда Қуртубага отланган иккинчи гуруҳни Абдулмалик ибн Қотон қарши олди. Абдулмалик ибн Қотон бошчилигидаги араб қўшини барбарларнинг иккинчи гуруҳини янчиб ташлади, барбарлардан жуда озчилиги-гина жон сақлай олган, аксарияти эса қирилиб кетган эди. Барбарларнинг Толедога йўл олган биринчи гуруҳи Салит водийсида қарши олинди ва улар ҳам бартараф қилинди — бир қисми ўлдирилди, қолганлари бутун ўлкага тақралиб кетди, шундан кейин улар қайта оёққа туролмади[[۳۴](#)].

Шарқда Умавийлар хилофати ағдарилиши билан Андалусдаги волийлар даври ҳам ниҳоясига етди.

Чунки хилофатга боғлиқ бўлгани учун волийлик деб аталар эди. Хилофат ағдарилгандан кейин, улар ўз-ўзидан бу номдан маҳрум бўлишди. Бундан кейин Андалусда қандай ҳодисалар юз бериши ҳақида иккинчи мавзумиз бўлган “Андалусда Умавийлар давлати” номли рисоламизда танишамиз, иншаоллоҳ...

Андалус волийларининг рўйхати:

- Ториқ ибн Зиёд (Мусо ибн Нусайрнинг мавлоси);
- Мусо ибн Нусайр;

- Абдулазиз ибн Мусо ибн Нусайр. Унинг тахти Ишбилияда эди;
- Айюб ибн Хубайб Лахмий. Унинг тахти Қуртубада эди. Ундан кейин келган волийларнинг ҳаммаси Қуртубани пойтахт тутган;
- Ал-Хур ибн Абдуррахмон Сақофий;
- Самх ибн Молик Хавлоний;
- Абдуррахмон ибн Абдуллоҳ Ғофиқий;
- Анбаса ибн Суҳайм Калбий;
- Азро ибн Абдуллоҳ Фихрий;
- Яҳё ибн Салама Калбий;

- Усмон ибн Аби Насъа
Хосъамий;
- Ҳузайфа ибн Аҳвас Қайсий;
- Ҳайсам ибн Адий Килобий;
- Муҳаммад ибн Абдуллоҳ
Ашжаъий;
- Абдулмалик ибн Қотон
Фихрий;
- Балж ибн Бишр ибн Иёз
Қушайрий;
- Саълаба ибн Салома Омилий;
- Абу Хаттор Ҳисом ибн Зирор
Калбий;
- Савоба ибн Салома Жузамий;

- Юсуф ибн Абдуррахмон
Фихрий; [۳۵]

Валлоху таъала аъламу...

---

[۱] Сиржоний «Қиссатул-Андалус»
(۱/۱-бет).

[۲] Марокко.

[۳] Ибн Изарий «Ал-баян ал-
муғриб» (۲/۳۰), Ал-Мақаррий
«Нафхут-тийб» (۱/۲۳۶). Бошқа
ривоятларда айтилишича,
Абдулмалик Фихрий ҳижрий ۱۲۱
санада волий бўлган, «Ахбару
мажмуъа» (۳۵-бет), Ибн Изарий
«Ал-баян ал-муғриб» (۱/۵۳).

[٤] Воқеа тафсилотлари учун
Ҳусайн Муънис «Фажрул Андалус»
(١٧٠ – ١٧٣ - бет), Суҳайл Тоқуш
«Тарихул муслимийн фил андалус»
(٧٩ – ٨٠ - бет) га қаранг.

[٥] Воқеа тафсилотлари учун
Ҳусайн Муънис «Фажрул Андалус»
(٢٣٩–٢٥١ -бет) га қаранг.

[٦] Воқеа тафсилотлари учун
Ҳусайн Муънис «Фажрул Андалус»
(٢٥٥–٢٨٦-бет) га қаранг.

[٧] Ибн Изарий «Ал-баян ал-
муғриб» (١/٦٢).

[٨] «Ахбару мажмуъа» (٤٢-бет), Ибн
Изарий «Ал-баян ал-муғриб» (١/٥٤).

[٩] Бухорий (١٣٩٦) ва Муслим (١٠٥٢).

[١٠] Воқеа тафсилотлари учун Хусайн Муънис «Фажрул Андалус» (٧٩—١٢٩, ١٨٣—٢٠٣-бетлар) га қаранг.

[١١] Ал-Мақаррий «Нафхут-тийб» (١/٢٣٦, ٣/١٩).

[١٢] «Ахбару мажмуъа» (٥٨-бет), Ибн Изарий «Ал-баян ал-муғриб» (٢/٣٥—٣٨), Ал-Мақаррий «Нафхут-тийб» (١/٢٣٨, ٣/٢٥).

[١٣] Воқеа тафсилотлари учун Ибн Изарий «Ал-баян ал-муғриб» (٢/٣٨) га қаранг.

[١٤] Абу Довуд (٣٤٦٢), Аҳмад (٤٩٨٧) ривоятлари, Албоний «Ас-

силсилатус-саҳиҳа»да (١١) саҳиҳ санаган.

[١٥] Сус-Масса-Драа.

[١٦] "Ахбару мажмуъа" (٣٤, ٣٥-бет), Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб" (١/٥٢), Ибн Абдулҳакам "Футуху Миср ва ахбариха" (١/٢١٨).

[١٧] Рус. Шелифф.

[١٨] Ибн Абдулҳакам "Футуху Миср ва ахбариха" (١/٢١٨), Ибнул Асир "Ал-камил" (٥/٧٠), Ибн Холдун "Тарих ибн холдун" (٦/١١٠), Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб" (١/٥٣).

[١٩] Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб" (١/٥٤).

[۲۰] Ибнул Асир "Ал-камил" (۵/۷۰),
Ибн Холдун "Тарих ибн холдун"
(۶/۱۱۱), Ал-Мақаррий "Нафхут-
тийб" (۲/۵۸). Баъзи ривоятларда
Гулсум ибн Иёс Қайсий деб зикр
қилинган Ибн Абдулҳакам "Футуху
Миср ва ахбариха" (۱/۲۱۸, ۲۱۹).

[۲۱] Милодий ۷۴۱ йил май ойида.

[۲۲] "Ахбару мажмуъа" (۳۶-бет),
Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб"
(۱/۵۴—۵۵, ۲/۳۰), Ибн Абдулҳакам
"Футуху Миср ва ахбариха" (۱/۲۱۹),
Ал-Мақаррий "Нафхут-тийб" (۳/۲۰).

[۲۳] Ал-Мақаррий "Нафхут-тийб"
(۲/۵۸) Ибн Ҳаййондан нақл қилган.

[۲۴] Ибн Абдулҳакам "Футуҳу Миср ва ахбариха" (۱/۲۲۰), Ибнул Асир "Ал-камил" (۵/۷۱). Шунингдек, Dozy: Hist. V. I. p. ۲۴۰ га қаранг.

[۲۵] Абдуллоҳ Анан "Давлатул ислам фил Андалус" (۱/۱۲۰).

[۲۶] "Ахбару мажмуъа" (۳۷–۴۲ бет), Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб" (۱/۵۵–۵۶, ۲/۳۰), Ал-Мақаррий "Нафҳут-тийб" (۳/۲۰–۲۱).

[۲۷] Абдуллоҳ Анан "Давлатул ислам фил Андалус" (۱/۱۲۳).

[۲۸] Милодий ۷۴۲ йил март.

[۲۹] Абдуллоҳ Анан "Давлатул ислам фил Андалус" (۱/۱۲۰).

[۳۰] "Ахбару мажмуъа" (۴۲ бет).

[۳۱] "Ахбару мажмуъа" (۴۲–۴۳ бет),
Ибн Изарий "Ал-баян ал-муғриб"
(۲/۳۰–۳۱).

[۳۲] Абдуллоҳ Анан "Давлатул
ислам фил Андалус" (۱/۱۲۳).

[۳۳] Медина-Сидония.

[۳۴] Воқеа тафсилотлари учун
"Ахбару мажмуъа" (۴۳–۴۴ бет), Ибн
Изарий "Ал-баян ал-муғриб" (۲/۳۱),
Ҳусайн Муънис "Фажрул Андалус"
(۱۷۴–۱۷۶ бет), Суҳайл Тоқуш
"Тарихул муслимийн фил андалус"
(۸۶–۸۷ бет)га қаранг. Шунингдек,
Dozy: Hist. V. I. p. ۱۶۳ га қаранг.

[۳۵] Ал-Мақаррий "Нафхут-тийб"
(۱/۲۹۸—۲۹۹).